

ÅTVIDABERGS SKOLOR
Ett skolsystem under patriarkalt
beskydd och kontroll

Mats Sjöberg

Åtvidabergs skolor

Ett skolsystem under patriarkalt beskydd och kontroll

Mats Sjöberg

Bruksledningens – och inte minst baronerna Adelswärds – intresse för skolsystemet i Åtvidabergsområdet var mycket stort. Möjligheterna att påverka den lokala skolvärldens utveckling var dessutom betydande, inte minst genom jus patronatus, den lag som delvis ställde kyrkan – och därmed även skolan - under bruksledningens kontroll. Genom omfattande stöd till skolorna i området främjades utbildningsnivån kraftigt, men genom skolan fanns även möjlighet att fostra det uppväxande släktet till lojala bruksinvånare.

1842 års skolreform

Det har sagts att 1842 är ett märkesår i den svenska skolans historia därför att det var då som ett skolsystem började byggas och att barnen fick möjligheter att gå i skolan. Men detta är en sanning med modifikation. Man räknar med att ca en tredjedel av landets socknar redan före 1842 hade någon typ av skola. Åtvids socken sällar sig till denna skara. För här hade man redan 1824 anställt sin förste lärare, dock utan att det fanns en fast skollokal att gå till. Vidare: det fanns – utan skolor – en ganska utbredd läskunnighet inom befolkningen. Det var genom kyrkans husförhör och hemundervisning som många erövrade – eller tvingades till - en elementär läsförmåga. Så även i Åtvidaberg. Kring 1830 räknar man med att 95 % av barnen i 7-9-års åldern kunde läsa. Många äldre – främst de som var knutna till jordbruket - lärde sig också läsning därför att det var bra att kunna läsa om man skulle kunna delta i skiften eller kunna sälja sin spannmål. Så på detta sätt var 1842 ingen vattendelare.

Men 1842 innebar trots allt något nytt. Socknarna blev *skyldiga* att inrätta ett skolsystem. Helst skulle skolorna vara fasta, men man godtog från statligt håll att skolorna under en period kunde vara flyttande. I Åtvids socken kunde man redan 1846 inrätta sin första fasta skola. Till grund för detta låg den Anderssonska donationen från 1832.

Gruvfogden Andersson hade vid sin död donerat en betydande summa pengar att användas för fattiga barns undervisning. Dessa pengar kom väl till pass nu när socknen hade statens krav på sig att ordna en skola. I övrigt kom dock det övriga skolsystemet att vara flyttande, indelat i fyra (utökat först till sex och senare till nio) s.k. skolrotar, inom vilka en lärare flyttade runt mellan olika tillfälliga skollokaler.

Anderssonska skolan ca. 1870. Foto Augusta Zetterling.

1869 tillkom tre nya fasta skolor – i Närstad, Örsätter och Österby. Åtvidabergs socken fick alltså ganska tidigt ett fast skolsystem. På många andra håll i Sverige dröjde det betydligt längre innan man hade ett så utbrett, fast skolsystem. Det kostade naturligtvis att bygga – och sedan underhålla – skolor. Åtvids socken kunde ekonomiskt fortfarande luta sig på den Anderssonska donationen för

dessa ändamål. Men det tillkom en förutsättning i Åtvidaberg – som många andra socknar saknade - som gjorde skolutbyggnaden ekonomiskt möjlig: bruksledningen vid Åtvidabergs kopparverk med baronerna Adelswärd i spetsen. Baron Seth Adelswärd bekostade t.ex. helt Närstads skolhus.

Örsätters skola vid sekelskiftet 1900. Foto Johan E. Thorin

Bruksledningen och skolan

Med kopparbruket och baroniet Adelswärd kommer vi in på en tråd i kommunens skolhistoria som ger Åtvidaberg mycket speciella och unika förutsättningar: ett skolsystem, som å ena sidan underläggs en mycket speciell omtanke och omsorg och å andra sidan ett skolsystem som i hög grad kontrolleras och övervakas uppifrån. Hur kom denna blandning av omsorg och kontroll till uttryck och hur kan vi, i historiens backspegel, se det?

I kraft av sitt ägande och sina ekonomiska resurser hade bruksledningen och baronerna Adelswärd personligen stor makt och ett avsevärt inflytande över hela Åtvidaberg. Politiskt hade de ett dominerande inflytande i kommunala organ. Baronerna satt som ledamöter i skolrådet under en lång period. Här hade de en nästan oomstridd position. Deras inlägg och förslag stod oftast oemotsagda – eventuell opposition och avvikande åsikter kom i princip bara fram under den tid kyrkoherde A. Rosenqvist var ordförande (1889-1912). Men inte nog med baronernas starka personliga inflytande. I skolrådet satt flera ledamöter som var anställda av baroniet. Som exempel kan nämnas direktören för kopparverket, lantbruksinspektören, kassören för brukskontoret, jägmästaren, baroniets juridiska ombud och bruksförvaltaren. under olika perioder. I dessa personer hade baronerna ett säkert stöd för sina förehavanden.

Fr.v. Kopparverkets direktör Malmqvist, Baroniets juridiska ombud Nordenström och brukskassör Movik. Foto Augusta Zetterling

Men baronerna gav också, som vi såg ovan, ett betydande materiellt stöd till skolan. Det handlade dels om reda pengar till skolbudgeten dels om byggande av skol-lokaler. Under skolans första tid – fram till 1880 – stöttade baroniet skolan med betydande summor. Efter 1880 handlade det om stöd till eller upplåtelse av skollokaler och bidrag till lärarnas bostäder. Sålunda upplät man lokaler till slöjdundervisningen, som hade tagit fart på 1870-talet. Hyrorna för småskolan, som hade startat på 1860-talet, och dess lokaler subventionerades. Baronerna upplät kostnadsfritt lokal till halmflätningsskolan. En gymnastiksal uppläts på rimliga villkor. Mark ställdes gratis till förfogande för anläggande av skolträdgårdar. Man grävde källor för att barnen skulle få bra och lättillgängligt dricksvatten. Theodor Adelswärd lät på egen bekostnad inrätta en tandklinik – den första i Östergötland - så att barnen i Åtvidaberg i princip hade fri skoltandvård.

Slöjdundervisning vid 1800-talets slut. Foto Johan E. Thorin

Han bekostade undervisningsmaterial för undervisning i rusdryckernas verkningar. Baronerna betalade en stor del av materialet till träslöjdsundervisningen. Han upplät bostäder till lärarna på för kommunen gynnsamma villkor. När en högre folkskola skulle inrättas lovade Adelswärd att betala. Han bekostade kurser i huslig ekonomi. Barn och lärare fick göra – av baronen subventionerade – utflykter med tåg, bland annat till Överum 1898.

Baron Adelswärd var också mån om elever och lärare. Flitiga och skötsamma elever skulle belönas med premier. Och han var angelägen om att premiesumman skulle ökas. För lärarnas del yrkade han på en ansenlig lönehöjning, höjningar som t.ex. skolrådsordföranden tyckte var alldeles för höga. Med högre löner skulle man kunna rekrytera de mest kompetenta lärarna. Och barnen skulle gå mer i skolan. Den skulle vara heltidsläsande,

dvs. barnen skulle inte bara gå fyra månader per år utan de stadgade åtta. I denna fråga drev Theodor Adelswärd på och från och med hösten 1907 var skolorna i Åtvidaberg heltidsläsande. Adelswärd är också drivande i fråga om nybyggnation av skolor. Både ifråga om tillkomsten av Kammarboskolan 1895 och Centralskolan 1907 är det baronens förslag som, i strid med bland annat den statlige folkskoleinspektörens kritiska synpunkter, genomförs.

Kammarboskolan 1899. Foto Johan E. Thorin.

Utbildning, trygghet och disciplin

Ovannämnda exempel, huvudsakligen hämtade från perioden 1880-1912, är ett uttryck för den mycket starka ställning och inflytande som baroniet hade på hela skolsystemet i Åtvidaberg. Det gällde skolbyggnader, skolmateriel, lästider, skolans innehåll och kvalitet, lärarnas ställning och status och elevernas utbyte av, inställning till och villkor i skolan. Och det kan sägas vara ett slags uttryck för tidigt folkhems- eller välfärdsprojekt i lokal skala. Det var fråga om ett stöd som var omfattande och generöst – ett organiserat socialt ansvar. Detta står helt klart om man jämför med folkskolans öden i andra kommuner vid samma tid. Men frågan är om detta projekt krävde några motprestationer? Var baroniets omsorg helt villkorlös? Var det enbart ett erbjudande?

Vi skulle kunna säga att den ”gåva”, som stora delar av befolkningen, och speciellt skolbarn och deras föräldrar, ”erbjöds” av baroniet bar på uttalade krav om en ”gengåva”. Denna ”gengåva” var lojalitet och ett disciplinerat uppträdande från befolkningens, framför allt föräldrarnas och elevernas, sida. I detta system var kontroll och insyn ett viktigt inslag. Hur kom detta till uttryck på skolans område?

Ett av de främsta och tydligaste uttrycken var kontrollen av skolorna och eleverna. Denna utfördes som inspektioner av de ansvariga. Skolrådet valde särskilda tillsyningsmän som regelbundet skulle besöka och kontrollera skola, lärare och elever. Vid examensdagar

Theodor Adelswärd. Foto Johan E. Thorin.

och andra högtidliga tillfällen besökte baronen själv skolorna. Dessemellan, under skolans vardag, var det framför allt skolrådsleda-möterna och de speciellt valda tillsyningsmännen som kontrollerade verksamheten. Skolan i själva bruksorten Åtvidaberg besöktes flitigast, men sockenskolorna ”i periferin” (t.ex. Örsätter, Närstad) måste också vara inställda på att pastorn, häradshövdingen, direktören eller baronen själv knackade på skolans dörr och ville se vad som pågick. Alla dessa besök noterades noggrant i skolans dagböcker. En av tillsynsmännen, skogsförvaltaren O.V. Zetterling, noterade t.ex. att han 1868 hade besökt skolan två gånger i veckan alltsedan terminen hade startat. Även om hans nit var ovanligt stor så kunde skolorna påräkna besök minst 10-15 gånger per år. Detta är, i jämförelse med andra områden vid samma tid, en hög kontrollfrekvens.

Kontrollen gällde själva undervisningen men också elevernas närvaro. Här kan man konstatera att närvaron var jämförelsevis hög. Den var högre inne i själva Åtvidaberg än ute i landsbygds-skolorna, där barnen i större utsträckning var frånvarande för att hjälpa sina jordbrukande föräldrar. Men även här var frånvaron förhållandevis låg, i jämförelse med andra bygder i Sverige. Av allt att döma har skolan i Åtvidaberg hållits i ett fast grepp av de styrande. Man har haft en god inblick i och kontroll över vad lärare och elever haft för sig. Skolkulturen har främjat närvaro och regelbundenhet.

Närstad skola på 1890-talet. Foto Johan E. Thorin.

Skolan i Åtvids församling under sent 1800- och tidigt 1900-tal tycks ha fungerat väl. Den var inlemmad i och omgiven av en tydlig maktstruktur där baroniet fanns i maktpyramidens topp. Man erbjöd ”sin befolkning” förmåner och tryggheter som knappast fanns på andra ställen. Skolan var en mycket central instans i denna brukskultur. Här fostrades framtidens Åtvidabergare. Genom sina ”gåvor” till föräldrar och elever fick man en makt över kollektivet. Men det var ingen illasinnad eller avsiktligt ond makt som rådde. Det fanns en ömsesidighet mellan makt och befolkning. ”Gåvan” från ovan gengäldades med lojalitet underifrån - från befolkningens sida. Det var inte bara ensidig kontroll från de styrandes sida mot elever och föräldrar. Det fanns något att vinna på att bo och gå i skola i Åtvidaberg. Bruks- och skolkulturen innebar både förmåner, skydd och trygghet för befolkningen och makt, kontroll och disciplin från de styrande i lokalsamhälle och skola. På detta sätt framstår Åtvidaberg nära nog som ett patriarkalt mönstersamhälle.

Mats Sjöberg är fil. dr. och universitetslektor vid Institutionen för utbildningsvetenskap vid Linköpings universitet

Referenser

Ericsson C, *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket.* 1997.

Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år, 1842-1992. Red G Richardsson.1992

Sjöberg M, *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstads pastorat 1860-1930*. Linköpings universitet 1996.

Sundqvist M, *Baron Adelsvärd och skolan i Åtvidaberg*. Opublicerad C-uppsats i historia. Linköpings universitet. 1998.

Svalmark S, *Skolvardag i brukssystem. 3 skolkretsar i Åtvidaberg under 1800-talets senare hälft*. Opublicerad B-uppsats i historia, Linköpings universitet. 2000.

Svenska Folkskolans Historia I-VI 1942-1969

Söderbäck O, *"En högviktig angelägenhet". Skolans historia i Åtvidabergs kommun*. 1984.